

วิเคราะห์แนวคิดการออกแบบวัดปทุมวนารามจอร์จรัชกาลที่ 4 ด้วยเทคนิคการสืบสวนทางสถาปัตยกรรมและประติมานวิทยา Analysis of the King RAMA IV 's design concept of Wat Pathumwanaram with Architectural investigation and Iconography technique

วชิรวิชญ์ ตั้งธนาณูวัฒน์

อาจารย์ สถาบันนิติเวชวิทยา โรงพยาบาลตำรวจ
สำนักงานตำรวจแห่งชาติ กรุงเทพฯ 10330

Wachirawit Tungtananuwat

Lecturer, Institute of Forensic Medicine, Royal Thai Police, Bangkok 10330

*Email: paper_wachirawit@yahoo.com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์แนวคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ในการออกแบบสร้างวัดปทุมวนารามโดยเทคนิคการสืบสวนทางสถาปัตยกรรมและประติมานวิทยา พบว่าแนวคิดหนึ่งที่ใช้ออกแบบวัดปทุมวนารามคือ แนวคิดสัตตมหาสถาน โดยสัญลักษณ์แทนสัตตมหาสถานทั้ง 7 ในวัดปทุมวนารามคือ 1) โพธิบัลลังก์; หน้าบันทิศตะวันออกของพระวิหาร 2) อนิมิสเจดีย์; พระพุทธรูปยืนท่ายวิหาร 3) รัตนงจกรมเจดีย์; ทางเดินระหว่างโพธิ์พระกับอนิมิสเจดีย์ 4) รัตนฆระเจดีย์; บุษบกพระเสริมในพระวิหาร 5) อชปาลนิโครธ; ซุ้มแทนพระสาयน์ในพระอุโบสถที่มีฉัพพรรณรังสี 6) มุจลินท์; หน้าบันทิศตะวันตกของพระวิหาร และ 7) ราชายตนะ; พระมหาสถูปเจดีย์ ตามลำดับ โดยอนุมานว่าแรงบันดาลใจที่เลือกแนวคิดสัตตมหาสถานเพื่อสื่อถึงความเป็นสถานที่แห่งความสุขทางธรรมหรือวิมุตติสุข เพื่อให้พ้องกับพระราชวังและสระบัวที่ทรงสร้างไว้ใหม่สำหรับเป็นสถานที่แห่งความสุขทางโลก

คำสำคัญ: สัตตมหาสถาน, วัดปทุมวนาราม, รัชกาลที่ 4, การสืบสวนทางสถาปัตยกรรม, ประติมานวิทยา

Abstract

This research aims to contemplate the conceptual design of Wat Pathumwanaram by King Rama IV through architectural investigation and Iconography methods. It was found that one of the many concepts is the Sattamahasthan. The seven symbolics of the Sattamahasthan in Wat Pathumwanaram represent the following: the first is Bodhipallanga, the east pediment of Phra Viharn; the second is Animissacetiya, a standing Buddha image outside of the end of Phra Viharn; the third is Rattanacankamacetiya, the walking paths between Bodhikara and Animissacetiya; fourth is Rattanagharacetiya, the Busabok of Phra Serm in Phra Viharn; the fifth is Ajapalanigrodha; the base of Phra Saiya with a radiating combined halo on the back; the sixth is Muccalinda, the west pediment of Phra Viharn; and the seventh is Rajayatana; the great stupa, respectively. The inspiration for Sattamahasthan concept was to convey the place of moral happiness and conform to the palace and the lotus pond that were created as the place of happiness.

Keywords: Sattamahasathan, Wat Pathumwanaram, King RAMA IV, Architectural investigations, Iconography

Received: October 19, 2022; **Revised:** March 14, 2023; **Accepted:** May 25, 2023

1. บทนำ

“การสืบสวนทางสถาปัตยกรรม มีบทบาทสำคัญในการตัดสินใจอย่างรับผิดชอบในกระบวนการอนุรักษ์และทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ของสถาปัตยกรรมนั้นๆ” (Travis C, 1995) การบูรณะสถาปัตยกรรมเก่าแก่ในประเทศไทย ผู้ดำเนินการจำเป็นต้องศึกษาทำความเข้าใจในแนวคิด (concept) ของผู้สร้างเดิม ว่าใช้แนวคิดใดเป็นหลักในการออกแบบสถาปัตยกรรมนั้นๆ ทั้งนี้ เพื่อลดปัญหาการบูรณะหรือสร้างเพิ่มเติมแล้วเกิดปัญหาทำให้แนวคิดเดิม “เปลี่ยนหรือพล่าเลื่อน” ไปจนส่งผลกระทบต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของสถาปัตยกรรมนั้นๆ ยกขึ้นหรือทำให้หลงประเด็น ขั้นตอนการสืบสวนทางสถาปัตยกรรมตามวิธีของทราวิส เริ่มจากการสืบสวนประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมทั้งภาคสนามและเอกสาร การแสวงหาเบาะแส (clue) ของแนวคิด ผู้สืบสวนต้องใช้ทักษะนักสืบ (investigation skills) คือความช่างสังเกต หาจุดเด่น จุดผิดปกติ หรือจุดแปลกปลอม ผิดที่ผิดทางในสถาปัตยกรรมนั้น ซึ่งมักจะเป็นร่องรอยเบาะแสที่สามารถนำไปสู่เป้าหมายได้ การขังน้ำหนักระเบาะแสหรือหลักฐานที่สืบสวนได้ สรุปเรียงลำดับ และคัดกรองประเด็นที่น่าสนใจที่สุดโดยอิงตามน้ำหนักหลักฐานไม่อิงตามความเชื่อทั่วไป ขั้นตอนที่กำลังมานี้กระทำเหมือนนักสืบดำเนินการสืบสวนคดี จากนั้นนำประเด็นที่มีน้ำหนักที่สุดมาตั้งสมมติฐาน และดำเนินการสอบทวนพยานหลักฐานกับผลสำรวจภาคสนามอีกครั้งเพื่อทดสอบสมมติฐานให้ได้ข้อเท็จจริง (fact) และข้ออนุมาน (inference) จนนำไปสู่การสืบสวนทางสถาปัตยกรรม

วัดปทุมวนารามเป็นสถาปัตยกรรมพระอารามเก่าแก่อันตั้งอยู่ใจกลางย่านธุรกิจของกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2397 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติเป็นแม่กองขุดสระบัวใหญ่ เรียกว่าสระปทุมวัน และสร้างวังขึ้น เรียกว่าพระราชวังสระปทุม สำหรับเป็นรมณีสถานเสด็จประพาสยามว่างจากพระราชกิจ แล้วจึงโปรดฯ ให้สร้างวัดขึ้นในบริเวณนั้นด้วย เพื่อถวายพระเกียรติยศแด่กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีองค์พระอัครมเหสี แต่การยังไม่แล้วเสร็จ พระอัครมเหสีทรงสิ้นพระชนม์เสียก่อน ภายหลังเมื่อสร้างวัดสำเร็จแล้วจึงโปรดฯ ถวายเป็นการพระราชกุศลแทน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2555)

หากใช้ความสังเกตสถาปัตยกรรมในวัดปทุมวนารามจะพบจุดที่แปลกตาสิ่งหนึ่งคือ หน้าบันทั้งสองด้านของพระวิหาร มีซุ้มกรอบกระจกที่ภายในมีพระพุทธรูปโลหะสีทองประดิษฐานอยู่ ซึ่งนับเป็นจุดเด่น หรือเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งที่ไม่มียัดใดเหมือน หน้าบันด้านทิศตะวันออก ทำเป็นรูปเทวดา พรหม ยักษ์ นาค ฤๅษี แวดล้อมพระพุทธรูป สื่อถึงเหตุการณ์ขณะเมื่อพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้วมีเหล่าเทวดามาแซ่ซ้องสาธุการ ส่วนหน้าบันด้านทิศตะวันตกมีพญานาคแผ่พังพานป้องพระพุทธรูป สื่อถึงตอนขณะพระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขได้ดับจิตแล้วบังเกิดฝนตก พญานาคในสระมูจลินท์เลื้อยขึ้นมาแผ่พังพานและขนรอบพระวรกาย ป้องโละของฝน ซึ่งเรื่องราวทั้งสองตอนนี้อยู่กับเรื่อง “สัตตมหาสถาน” ลำดับที่ 1 และ 6 ในปฐมสมโพธิกถา (เชษฐังคังสังขสิทธิ์, 2555) (ภาพที่ 1)



ภาพที่ 1 หน้าบันพระวิหาร ลวดลายที่ประดิษฐานสื่อถึงความเป็นสัตตมหาสถานที่ 1 และ 6

เชษฐ ดิงสัญลี (2555) อธิบายสัตตมหาสถาน คือ สถานที่ 7 แห่งที่พระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขภายหลังตรัสรู้ คือสัปดาห์ที่ 1 ทรงประทับนั่งหันหลังให้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เรียกว่าโพธิบัลลังก์ (ส1) สัปดาห์ที่ 2 ทรงเสด็จจากต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ แล้วหันกลับมาประทับยืนทอดพระเนตรต้นมหาโพธิ์ โดยไม่กะพริบพระเนตรตลอด 7 วัน เรียกว่าอนิมิสเจตีย์ (ส2) สัปดาห์ที่ 3 เสด็จจงกรมระหว่างต้นพระศรีมหาโพธิ์กับอนิมิสเจตีย์ เป็นเวลา 7 วัน เรียกว่ารัตนจงกรมเจตีย์ (ส3) สัปดาห์ที่ 4 ทรงประทับพิจารณาธรรมในเรือนแก้วทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ์ เรียกว่ารัตนขจรเจตีย์ (ส4) สัปดาห์ที่ 5 เสด็จไปทางทิศตะวันออกของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขใต้ต้นอชปาลนิโครธหรือต้นต้นไทรเรียกว่าอชปาลนิโครธ (ส5) สัปดาห์ที่ 6 เสด็จไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ประทับนั่งใต้ต้นมุจลินท์หรือต้นจิก เรียกว่ามุจลินท์ (ส6) และสัปดาห์ที่ 7 เสด็จไปทางทิศใต้ของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขใต้ต้นราชายตนะหรือต้นเกด เรียกว่าราชายตนะ (ส7) โดยสัตตมหาสถานวัดสุทัศนเทพวรารามที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 นับเป็นสัตตมหาสถานแห่งสุดท้ายที่พบในพุทธศตวรรษที่ 24

เมื่อตั้งสมมติฐานได้ว่า รัชกาลที่ 4 อาจทรงใช้แนวคิดสัตตมหาสถาน เป็นแนวคิดหนึ่งในการออกแบบสถาปัตยกรรมในวัด ปทุมวนาราม โดยเทียบกับเบาะแสที่สำรวจพบเบื้องต้นคือ หน้าบันพระวิหารทั้งสองด้านพ้องกับสัตตมหาสถานสองแห่ง คือ โพธิบัลลังก์ (ส1) และมุจลินท์ (ส6) แต่สัตตมหาสถานที่สมบูรณ์นั้นต้องมี 7 แห่ง ดังนั้นจึงเกิดคำถามต่อไปว่าสัตตมหาสถานที่เหลือมีอยู่หรือไม่ หากมี อยู่ที่ใดหรือใช้สิ่งใดเป็นสัญลักษณ์ ซึ่งหากตีความหรือค้นพบสัญลักษณ์ของสัตตมหาสถานในวัดได้ครบทั้ง 7 แห่ง ก็จะเป็นการพิสูจน์สมมติฐานนี้ ผู้วิจัยจึงดำเนินการสืบสวนทางสถาปัตยกรรมตามแนวทางของทราวิสเพื่อหาหลักฐานและตีความทางประวัติศาสตร์เพื่อวิจัยขึ้น

2. บททวนวรรณกรรม

สมคิด จิระทัศนกุล (2547) ทำการศึกษารูปแบบพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยรัชกาลที่ 4 พบว่าในช่วงแรกยังใช้แนวคิดเดิมในสมัยรัชกาลที่ 3 อยู่ ต่อมาได้เริ่มคลี่คลายเข้าสู่ระบบแบบแผนของสมัยอยุธยา โดยสร้างตามแนวแกนตั้ง ที่มีพระอุโบสถและพระวิหารตั้งอยู่บริเวณส่วนหน้าหรือหลังแล้วขนาบด้วยพระเจดีย์ไว้ตรงกลาง ได้แก่ วัดโสมนัสวิหาร วัดปทุมวนาราม แต่สำหรับวัดปทุมวนารามนั้น มีองค์ประกอบหนึ่งที่ต่างจากแผนผังวัดใดๆที่สร้างในยุคสมัยเดียวกันนี้ คือการให้ความสำคัญต่อต้นพระศรีมหาโพธิ์มาก โดยกำหนดตำแหน่งให้อยู่ร่วมกับพระอุโบสถ พระเจดีย์และพระวิหาร

ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 นั้น กล่าวถึงการสร้างสัตตมหาสถานเมื่อครั้งบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระปฐมเจดีย์เพียงแห่งเดียวเท่านั้น (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2555) โดยเป็นเพียงการปลูกต้นไม้ที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ เช่น ต้นโพธิ์-ไทร-จิก-เกด ซึ่งเป็น

ไม้สัญลักษณ์ของสถิตมหาสถาน ต้นมะม่วง-สาละรุกขหรือต้นรังซึ่งเป็นไม้สัญลักษณ์ของอัฐมหาสถาน แต่การสร้างสถิตมหาสถานอันเป็นถาวรวัตถุอันไม่ปรากฏหลักฐานบันทึกทางประวัติศาสตร์แต่อย่างใด

เชษฐ ดิงสัญลี (2555) อธิบายถึงสถิตมหาสถานสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์โดยพบว่าสถิตมหาสถานที่วัดสุทัศนเทพวรารามเป็นสถิตมหาสถานแห่งสุดท้ายที่พบในพุทธศตวรรษที่ 24 และอธิบายถึงการศึกษาตีความสถิตมหาสถานที่วิหารมหาโพธิ์ พุทธคยา อินเดียว่าสถิตมหาสถานที่ตีความแล้วได้รับการยอมรับจากนักวิชาการมี 2 แห่งคือ 1. โพธิ์บัลลังก์ (ส1) ซึ่งพบว่ามี 2 จุดโดยจุดแรกอยู่ใต้พระศรีมหาโพธิ์ และอีกจุดอยู่ภายในวิหารมหาโพธิ์ ส่วนรัตนจกรมเจดีย์ (ส3) นั้นอยู่ทางทิศเหนือระหว่างโพธิ์บัลลังก์กับอนิมิสเจดีย์ ส่วนสถิตมหาสถานที่เหลือยังไม่ชี้ชัดแน่นอน

ศานติ ภักดีคำ และคณะ (2551) เสนอผังจำลองตำแหน่งของสถิตมหาสถานตามคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยยกถาว่า “การวางตำแหน่งสถิตมหาสถานจะจัดวางตำแหน่งโพธิ์บัลลังก์เอาไว้ตรงกลางและวางมหาสถานอีก 6 แห่งไว้โดยรอบ” และชาติรี ประกิตนทการ (2558) ตีความสถาปัตยกรรมที่เป็นตัวแทนของสถิตมหาสถานในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามตามแนวคิดนี้เช่นกันพบว่าสถิตมหาสถานที่ยังหลงเหลือหลักฐานให้ตีความในวัดพระเชตุพนฯ มีเพียง 3 จุด คือโพธิ์บัลลังก์ (ส1) ที่อยู่ตรงกลางแทนด้วยพระประธานในพระอุโบสถ มุจลินท์ (ส6) แทนด้วยพระนาคปรกในวิหารทิศตะวันตก และราชยตนะ (ส7) แทนด้วยภาพจิตรกรรมเรื่อง “พระเกศธาตุ” ที่ระบุไว้ในจารึก อย่างไรก็ตามแม้ผังจำลองมีการให้ความสำคัญกับทิศสอดคล้องกับความในไตรภูมิโลกวินิจยยกถา เช่นเมื่อให้โพธิ์บัลลังก์ (ส1) เป็นจุดอ้างอิงอยู่ตรงกลาง ตำแหน่งของขปาลนิโครธ (ส5) ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของโพธิ์บัลลังก์จะอยู่ด้านตรงกันข้ามกับมุจลินท์ (ส6) ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตก แต่การเรียงเป็นวงกลมนี้ทำให้ไม่สามารถวาง รัตนจกรมเจดีย์ (ส3) ซึ่งอยู่ระหว่างอนิมิสเจดีย์ (ส2) กับโพธิ์บัลลังก์ (ส1) ให้ตรงตำแหน่งได้

3. วัตถุประสงค์และวิธีดำเนินการวิจัย

3.1 วัตถุประสงค์ เพื่อวิเคราะห์แนวคิดของรัชกาลที่ 4 ในการออกแบบระบบสัญลักษณ์บางประการของวัดปทุมวนารามด้วยเทคนิคการสืบสวนทางสถาปัตยกรรมและตีความสัญลักษณ์ทางประติมานวิทยา

3.2 วิธีดำเนินการวิจัย

ดำเนินการสืบสวนทางสถาปัตยกรรมตามหลักการของทราวิสโดย

3.2.1 แสวงหาเบาะแสจากการสำรวจภาคสนามและพยานเอกสาร

3.2.2 สืบสวนตามลำดับ สอบทวนพยานหลักฐานที่พบเพื่อวิเคราะห์ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงใช้ “สถิตมหาสถาน” เป็นแนวคิดหนึ่งในการออกแบบวัดปทุมวนาราม

3.2.3 ทดสอบสมมติฐานโดยการหาข้อพิสูจน์ว่าสถาปัตยกรรมหรือประติมากรรมใดเป็นสัญลักษณ์ของสถิตมหาสถานทั้ง 7 ร่วมกับวิธีการตีความสัญลักษณ์ทางประติมานวิทยา

3.2.4 อนุมานแรงจูงใจหรือแรงบันดาลใจว่าเหตุใดรัชกาลที่ 4 จึงทรงเลือกสถิตมหาสถานเป็นแนวคิดหลักในการออกแบบวัดปทุมวนาราม

4. ผลการวิจัย

4.1 การสำรวจภาคสนามและสำรวจเอกสาร

พบจุดเด่น แปลก สะดุดตาหรือจุดน่าสนใจที่สามารถเป็นเบาะแสในการสืบสวนต่อไป ดังนี้

4.1.1 แผนผังสถาปัตยกรรมในวัด: เสนาสนะสร้างเรียงต่อกันตามแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก เริ่มจากพระอุโบสถ พระมหาสุปเจดีย์ พระวิหารและโพธิ์มธระ ตามลำดับ

4.1.2 พระอุโบสถ: ชุ่มแท่นไม้หลังองค์พระสาณน์ พระประธานในพระอุโบสถดูสะอาดตาเป็นพิเศษเพราะ ประดับเลื่อมแก้ว สีขาวประภัสสรดูงามเรียบบริสุทธ์ จิตรกรรมรอบพระอุโบสถเขียนเรื่องสระบัวหรือสระโบกขรณีบนสวรรค์ดาวดึงส์ ส่วนผนังสกัดหลัง เขียนภาพพระบัวบนางของข้างเอราวณมีนางฟ้า 7 นางรายรอบในบัว (จิราวรรณ แสงเพชร, 2558)

4.1.3 พระมหาสุปเจติย์: มีที่แปลกตาคือมีฐานชุกชีและฐานทักษิณทรงสี่เหลี่ยมทั้งสองชั้น บริเวณมุมก่อเป็นพุ่มพนม ดอกบัวซ้อนกัน 4 ชั้น บริเวณมณฑลขององค์เจติย์ประดับปูนปั้นรูปหน้าสิงห์ ทั้ง 4 ทิศ

4.1.4 พระวิหาร: หน้าบันทั้งสองด้านเข้ากันได้กับสถมมหาสถานลำดับที่ 1 และ 6 ส่วน พระเสริม พระประธานในพระ วิหารทรงประดิษฐานในบุษบกเรือนแก้วดูอลังการงามสะอาดตาอย่างยิ่ง ด้านนอกหลังพระวิหารมีพระพุทธรูปยืนองค์ใหญ่ในซุ้มกระจก สร้างอย่างสวยงาม แต่กลับประดิษฐานอยู่ในมุมอับหลังวิหารนับเป็นเรื่องแปลกอย่างหนึ่ง

4.1.5 โพธิ์พระหรือเรือนโพธิ์ มีทับเกษตรล้อมรอบพระศรีมหาโพธิ์ สร้างอย่างประณีตเป็นสง่าเหนือกว่า โพธิ์พระแห่งอื่น เมื่อตั้งสมมติฐานว่าสถมมหาสถานอาจเป็นแนวคิดในการสร้างวัด และสถมมหาสถานแต่ละแห่งนั้นล้วนต้องอ้างอิง ตำแหน่งเทียบกับโพธิ์บัลลังก์ทั้งสิ้น ดังนั้นจึงกำหนดให้โพธิ์พระเป็นตำแหน่งอ้างอิง แล้วลากเส้นแนวแกนทิศเหนือได้ผ่านจุดนี้ (ภาพที่ 5)

4.1.6 พบเอกสารที่สนับสนุนการตีความว่ารัชกาลที่ 4 อาจทรงใช้สถมมหาสถานเป็นแนวคิดหนึ่งในการออกแบบ สถาปัตยกรรมวัดปทุมวนาราม ได้แก่

4.1.6.1 หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 1365/6 ทรงโปรดฯให้สร้างเสนาสนะสำคัญในเขต พุทธาวาส “ให้สถาปนาการเปนพระอาราม สร้างพระมหาสุปเจติย์มีชั้นชุกชีชั้นทักษิณซึ่งภายหลังได้ัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งนำมาแต่ลิหฬทวีป แลพุททามประเทศัญญูไว้ ณ ภายใน แลพระอุโบสถหลังหนึ่งด้านตะวันออก สำหรับพระมหาเจติย์มีกำแพงแก้ว ครอบ มีมหาสีมาชั้นนอก ชั้นชุกชีชั้นใน....แลให้สร้างที่ประดิษฐานไม้พระมหาโพธิ์ซึ่งนำพิขมาแต่ลิหฬทวีป มีระเบียงล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน แลสร้างพระวิหารใหญ่เป็นที่ธรรมสวนะ สุฐานสำหรับพระมหาโพธิ์....” (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554) และเกี่ยวกับการใน พระวิหารความว่า “...มีบุษบกที่ประดิษฐานพระพุทธรูปงามาร” (จิราวรรณ แสงเพชร, 2558)

4.1.6.2 หมายรับสั่ง รัชกาลที่ 4, จ.ศ.1220 (พ.ศ. 2401), เลขที่ 35 “เสด็จทรงม้าพระที่นั่งไปวัดปทุมวนาราม ดิดพระรัศมีพระพุทธรูป ณ พระอุโบสถ” (ภัทรวรรณ พงศ์ศิลป์, 2549)

4.1.6.3 ภาพถ่ายพระสาณน์ในพระอุโบสถ ที่ถ่ายก่อนปี พ.ศ. 2563 เห็นชุ่มแท่นหลังพระสาณน์ประดับเลื่อม แก้วรัศมีเป็นพระฉัพพรรณรังสี

4.2 ผลการวิเคราะห์สัญลักษณ์สถมมหาสถานทั้ง 7 แห่งในวัดปทุมวนาราม

4.2.1 สถมมหาสถานที่ 1 โพธิ์บัลลังก์ คือ หน้าบันหลักพระวิหารทิศตะวันออก

เหตุการณ์ในคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถาตั้งแต่ปริเฉทที่ 8 – 10 ล้วนเกิดขึ้น ณ โพธิ์บัลลังก์ทั้งสิ้น โดยปริเฉทที่ 8 พุทธบูชาปรีวรต, พระโพธิสัตว์เจ้าทรงเลือกประทับนั่งหันหลังให้ต้นโพธิ์ ฝนพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ทรงอธิษฐานจะไม่ลุกขึ้น จากพระที่นั่งจนกว่าจะตรัสรู้ เมื่อนั้นจึงบังเกิดโพธิ์บัลลังก์ขึ้น ปริเฉทที่ 9 มารวิชัยปรีวรต พญามารขับไล่พระโพธิสัตว์เจ้าออกจาก โพธิ์บัลลังก์และพระพุทธองค์อาบารมีทั้ง 30 ทศที่บำเพ็ญพระเมธธรรมเป็นพยานเอาชนะพญามารได้ ณ เวลานั้น เหล่าเทพพรหม ครุฑนาคยักษ์หมื่นโลกธาตุต่างมาเฝ้าพระอนันตชินราชผู้ชนะมาร ปริเฉทที่ 10 อภิสิมโพธิปรีวรต แม้ตรัสรู้แล้วพระองค์ยังประทับนั่ง ณ โพธิ์บัลลังก์ที่เดิมเพื่อเจริญอนุพุทธวิหารต่ออีก 1 สัปดาห์ ณ โพธิ์บัลลังก์แห่งนี้จึงนับเป็นสถม มหาสถานที่ 1 (ปรมาณูชิตินโรส, 2552)

รัชกาลที่ 4 ทรงเลือกฉากในปริเฉทที่ 9 ซึ่งเป็นตอนที่แสดงความโดดเด่นของโพธิ์บัลลังก์มากที่สุดเพื่อสื่อถึง สถมมหาสถานตำแหน่งที่ 1 โดยกำหนดให้แสดงบนหน้าบันทิศตะวันออก ซึ่งสอดคล้องกับตำแหน่งอ้างอิงคือโพธิ์พระพระศรีมหาโพธิ์

ที่อยู่ด้านหลังหน้าบันนี้ เมื่อตั้งพระพุทธรูปปางมารวิชัยบนชั้ม องค์พระจะหันหลังให้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ตรงตามตำราพอดี เมื่อพิจารณาประกอบบนหน้าบันล้วนแวดล้อมด้วยเทวดา พรหม ทั้งสองด้าน มีท้าวสัทัมบดีพรหมทรงเศวตฉัตร 7 ชั้นถวายกางกั้น มีสันดุสิตเทวราชและสุยามเทวราช ทรงพัตวาลวิชนีและทิพยมณีตาสีปัดประกอบทั้งซ้ายขวา ล้วนสอดคล้องกับถ้อยอักษรที่ปรากฏในปฐมสมโพธิกถาทุกประการ

4.2.2 สัตตมหาสถานที่ 2 อนิมิสเจดีย์ คือพระพุทธรูปยืนในโลงชั้มเรือนกระจกด้านหลังพระวิหาร (ภาพที่ 2 ซ้าย) เนื่องจากพระพุทธรูปนี้อยู่ในพุทธลักษณะประทับยืนยื่นเพ่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ลืมพระเนตร เมื่อถ่ายภาพพระพุทธรูปในชั้มกระจกจะเห็นเงาภาพสะท้อนของพระศรีมหาโพธิ์ในโพธิ์พระชัดเจน สอดคล้องกับบรรณในปฐมสมโพธิกถาว่า “ทรงทำอุปะหารคือลืมพระเนตรอันงามดุจนิจุลล บุษพาพระมหาโพธิ์สิ้น 7 วันเพนกำหนด” (ปรมานุชิตชินโรส, 2552)

4.2.3 สัตตมหาสถานที่ 3 รัตนจกรมเจดีย์คือทางเดินที่คั่นระหว่างโพธิ์พระกับอนิมิสเจดีย์ ตามแผนผังภาพที่ 5

4.2.4 สัตตมหาสถานที่ 4 รัตนมรเจดีย์ คือ เรือนบุษบกที่ประดิษฐานพระเสริม (ภาพที่ 2 ขวา) ในพระวิหาร ทรงประทับพิจารณาพระธรรมหลายประการรวมถึงพระไตรปิฎก แต่พระสรีรกายยังไม่มีการนิพพานจึงมีพระฉัพพรรณรังสีปรากฏ จนกระทั่งทรงพิจารณาพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ที่ 7 คือนหาปฏิฐานจึงบังเกิดพระฉัพพรรณรังสี 6 ประการ เรือนบุษบกที่ประดิษฐานพระเสริมมีลักษณะเข้ากันได้กับเรือนแก้วที่พระพุทธเจ้าประทับ เมื่อพิจารณาหลักฐานเอกสารในข้อ 4.1.6.1 ประกอบ “มีบุษบกที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมากร” ทำให้เชื่อได้ว่ารัชกาลที่ 4 ทรงตั้งพระราชหฤทัยให้เรือนบุษบกนี้แทนรัตนมรเจดีย์



ภาพที่ 2 ซ้าย: ชั้มพระยืนท้ายวิหาร ขวา: บุษบกพระเสริมในพระวิหาร

4.2.5 สัตตมหาสถานที่ 5 อชปาลนิโครธ คือ แท่นชั้มพระสาณเดิมประดับล้อมสี่แสดงฉัพพรรณรังสี (ภาพที่ 3 ซ้าย) คือรัศมีอันงดงามทั้ง 6 ประกายสีที่เปล่งออกมารอบพระวรกาย ได้แก่ สีเขียวดอกอัญชัน สีเหลืองหรรดาสี โลหิตคือแดงดั่งตะวันอ่อน สีขาวแผ่นเงิน สีแดงหงสบาท และสีล้อมประภัสสรเหมือนแก้วผลึก ตามหมายรับสั่ง ในข้อ 4.1.6.2 “เสด็จทรงม้าพระที่นั่งไปวัดป่าทุมนารามติดพระรัศมีพระพุทธรูป ณ พระอุโบสถ”



ภาพที่ 3 ซ้าย: ชุ่มแทนพระสายนก่อนบูรณะ ถ่ายเมื่อปี 2562,
ขวา: ชุ่มแทนพระสายนหลังบูรณะ ถ่ายเมื่อปี พ.ศ.2565

เหตุผลที่ฉัพพรรณรังสีซึ่งปรากฏในตอนท้ายของการเสวยวิมุตติสุขสัปดาห์ที่ 4 แต่กลับเป็นสัญลักษณ์แทนสัตตมहाสถาน สัปดาห์ที่ 5 อนุมานว่าเนื่องจากในสัปดาห์ที่ 4 มีปรากฏการณ์เด่นอยู่ 3 ประการคือ 1) เทวดานิรมิตเรือนแก้วเป็นที่ประทับ และ 2) พระสรียกายบังเกิดฉัพพรรณรังสีทั้ง 6 ชั้น เมื่อวิเคราะห้แล้วเรือนแก้วนั้นสมควรเป็นสัญลักษณ์ของสัตตมहाสถานที่ 4 มากกว่า เนื่องจากเรือนแก้วนี้บังเกิดขึ้นก่อน และตลอดสัปดาห์ก็ทรงประทับในเรือนแก้วนี้ตลอด ส่วนพระฉัพพรรณรังสีนั้นบังเกิดขึ้นครบ 6 สี ในตอนท้ายของสัปดาห์เท่านั้น ประกอบกับในสัปดาห์ที่ 5 ไม่มีปรากฏการณ์มงคลที่เด่นชัดแต่เรื่องธิดามารเท่านั้น แต่ทว่าในสัปดาห์ที่ 5 นี้พระพุทธองค์เปล่งพระฉัพพรรณรังสีครบทั้ง 7 วัน ดังนั้นจึงทรงโปรดฯสร้างชุมไม้เป็นแทนหลังพระขึ้นแล้วทรงประดับเลื่อมสี ด้วยพระองค์เองให้เป็นฉัพพรรณรังสี และ 3) ภาพจิตรกรรมสารพันพรรณบัวที่ดาดขึ้นบนผนังทั้งสี่ด้าน เข้ากันได้กับพุทธดำริเรื่อง “บุคคลเหล่าใดพึงสอนได้ อุบาสกวัชชีเหล่า” เมื่อครั้งท้าวสหัมบดีพรหมทูลอาราธนาขอให้ทรงเทศนาธรรมโปรดเหล่าสัตว์ภายหลัง ตรัสรู้เสวยวิมุตติสุขครบ 7 สัปดาห์ (พรหมขุณเฒสนปริวรรต) ครั้นนั้นก็ทรงประทับใต้ต้นขปาลนิโครธเช่นกัน (ปรมาณูชิตชิโนรส, 2552) เนื่องจากชุมไม้ผ่านการบูรณะเมื่อปี 2563 ลดพระฉัพพรรณรังสีเหลือเพียงสีเดียวคือ สีขาวเลื่อมประภัสสร แต่เมื่อสอบเทียบกับ ภาพถ่ายเก่า (ข้อ 4.1.6.4) พบว่าเป็นชุมเลื่อมฉัพพรรณรังสีชัดเจน (ภาพที่ 3 ซ้าย)

4.2.6 สัตตมहाสถานที่ 6 มุจลินท์ คือ หน้บ้านหลักพระวิหารทิศตะวันตกตรงตามตำรา

4.2.7 สัตตมहाสถานที่ 7 ราชายตนะ (ต้นเกด) คือ พระมหาสุภูเจติย์: ซึ่งจากการสำรวจพบว่าบนมัลลยเถาของ พระเจดีย์ป็นปูนรูปหน้าลิงที่ไวรทองทั้งสี่ทิศ (ภาพที่ 4 ซ้ายบน) ภายในมีเจดีย์คัลลภน้อยบรรจุพระบรมสารีริกธาตุอยู่ โดยสัปดาห์นี้มี เหตุการณ์ที่น่าสนใจ 3 เหตุการณ์คือ 1) พ่อค้าสองพี่น้องถวายเป็นภัตตาหารมื้อแรก แต่พระศาสดาไม่มีบาตรเพราะทรงอธิษฐาน ลอยบาตรลงบาดาลแล้ว ดังนั้นท้าวจากโลกบาลทั้ง 4 แต่ละองค์จึงนำบาตรมาถวาย พระศาสดาทรงอธิษฐานรวมบาตรทั้ง 4 ใบเข้า เป็นใบเดียว 2) พ่อค้าทั้งสองกราบทูลขอถึงพระพุทธเจ้าและพระธรรมเป็นสรณะ (เทววาจิกสรณคมน์) เกิดอุบาสกคู่แรก ในพุทธศาสนา 3) อุบาสกทั้งสองทูลขอสิ่งของไว้สักการะ พระศาสดาจึงทรงพระราชทานเกศาธาตุ 8 เส้นให้ (ปรมาณูชิตชิโนรส, 2552) ดังนั้นเรื่องนี้พระเกศาธาตุนี้เล่าสืบต่อกันมาในภาคอุษาคเนย์ว่าเมื่ออุบาสกทั้งสองกลับถึงบ้านเมือง ก็สร้างพระสถูปใหญ่ครอบพระ

เกศธาตุทั้ง 8 ไว้เรียกว่าพระมหาเจดีย์ชเวดากอง ซึ่งพระเจดีย์นี้กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงเรียกว่า “พระเกศธาตุ Shwe Dagon” (ดำรงราชานุภาพ, 2489) ดังนั้นเมื่อวิเคราะห์สัญลักษณ์ที่สามารถนำมาใช้สื่อถึงสถมหาสถานที่ 7 (ส7) จึงได้แก่ บาตรทั้งสี่ และพระบรมธาตุ

สำหรับพระบรมธาตุนั้น มีหลักฐานเป็นหมายรับสั่ง (ตามข้อ 4.1.6.1) “สร้างพระมหาสุป/เจดีย์มีชั้นชุกชีชั้นทักษิณซึ่ง ภายหลังได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งนำมาแต่สี่หทวีป แลพุกามประเทศบุญใจไว้ ณ ภายใน” ใจความสำคัญอยู่ที่พระบรมสารีริกธาตุจาก 2 แหล่ง คือ

4.2.7.1 พระบรมสารีริกธาตุจากสี่หทวีป ผู้วิจัยเชื่อว่ารัชกาลที่ 4 ใช้รูปหน้าสิงห์อินเดียเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงสี่หทวีป เพราะตามคัมภีร์มหาวงษ์ (พงศาวดารลังกา) ว่าชาวสิงห์มีบรรพบุรุษเป็นราชสีห์ เรื่องโดยย่อว่า เจ้าวิไชยเป็นราชบุตรองค์โตของเจ้าสีหะภาพซึ่งเป็นมนุษย์กึ่งสิงห์คือ “มีองค์กายพหุเป็นมนุษย์ หัตถ์บาทเป็นราชสีห์” เพราะถือกำเนิดจากมารดาคือนางสุปะราชกับราชสีห์ป่า เจ้าวิไชยราชบุตรลักขโมยสิ่งของเป็นความผิดจึงถูกเจ้าสีหะภาพเนรเทศจากแผ่นดินใหญ่อินเดียไปอยู่เกาะลังกาแล้วตั้งวงศ์พงศ์เผ่าที่นั่น จึงเรียกเกาะลังกาว่าสี่หทวีปแต่นั้นมา (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2554)

4.2.7.2 พระบรมสารีริกธาตุจากพุกามประเทศ ขณะนี้ยังไม่พบหลักฐานบ่งชี้ว่าพระบรมธาตุที่โปรดฯ ให้อัญเชิญมานั้นเป็นพระเกศธาตุหรือพระบรมธาตุชนิดใด และจากแหล่งใด

สำหรับบาตรทั้งสี่นั้น พบว่าส่วนมุมชั้นทักษิณของพระเจดีย์นั้นมีปูนปั้นเป็นพนมบัวซ้อนกัน 4 ชั้น สันฐานคล้ายบาตรพระ 4 ใบซ้อนกัน (ภาพที่ 4 ซ้ายล่าง) ซึ่งเข้ากันได้กับบาตรทั้งสี่ของท้าวจามหาราชที่พระพุทธร่องค้อธิษฐานให้ซ้อนรวมกันเป็นใบเดียว ข้อแย้งที่ว่าเหตุใดจึงประดิษฐ์บาตรให้มีรูปลักษณะดั่งบัวพุ่มนั้น สันนิษฐานว่าเพื่อให้เข้ากับชื่อและแนวการตกแต่งอื่นในวัดซึ่งล้วนเกี่ยวเนื่องกับบัวพุ่มทั้งสิ้น

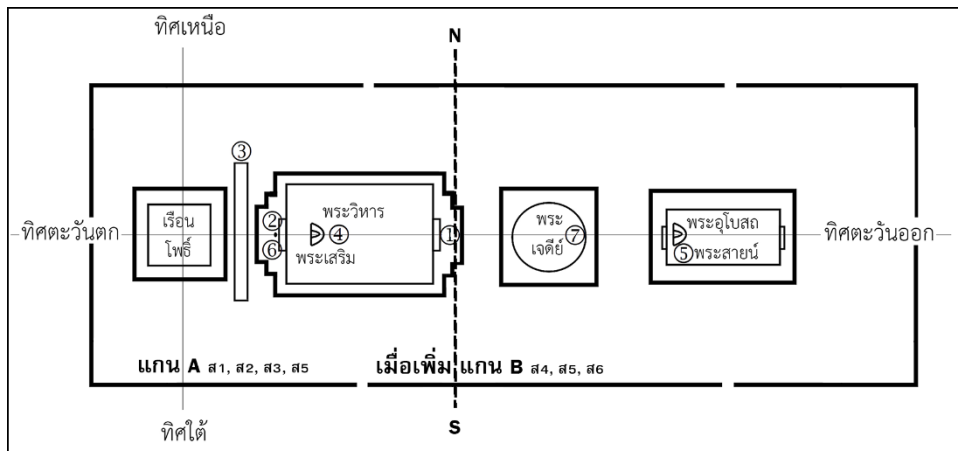
ดังนั้นโดยสรุปแล้วการมีสัญลักษณ์พระบรมธาตุ หน้าสิงห์และบาตรทั้งสี่จึงทำให้น่าเชื่อถือได้ว่า พระมหาสุปเจดีย์นี้คือสถมหาสถานที่ 7 ราชายตนะ (ส7) (ภาพที่ 4)



ภาพที่ 4 ซ้ายบน : หน้าสิงห์แบบอินเดียมีลอนขนปรกหัว

ซ้ายล่าง : พนมบัวซ้อนมุมพระมหาเจดีย์ ขวา : พระมหาสุปเจดีย์

4.2.8 พระอัจฉริยภาพในการแก้ปัญหาเรื่องที่ที่ไม่สอดคล้องกับตำแหน่งสถมหาสถาน ในการศึกษานี้กำหนดให้โพธิ์พระเป็นโพธิ์บัลลังก์สำหรับอ้างอิง โดยลากแกนทิศเหนือ-ใต้ผ่านโพธิ์พระ (แกน A) พบว่ามีเพียงสถมหาสถานที่ 1, 2, 3 และ 5 เท่านั้นที่ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่สอดคล้องกับทิศที่ระบุในปฐมสมโพธิกถา ส่วนสถมหาสถานที่ 4, 6, 7 ไม่สอดคล้อง ด้วยข้อจำกัดในเรื่องการมีเสนาสนะเพียง 4 แห่งสำหรับแสดงความเป็นสถมหาสถาน แต่เมื่อพิจารณาทบทวนแล้วพบว่ารัชกาลที่ 4 ทรงกำหนดโพธิ์บัลลังก์เพิ่มขึ้นอีกจุดหนึ่งคือ ที่หน้าบันพระวิหารทิศตะวันออก ซึ่งยอดจั่วมีขุมโพธิ์ปรกอยู่ เมื่อลากเส้นแนวแกนทิศเหนือ-ใต้ เส้นที่ 2 เรียกว่า แกน B พบว่าสามารถแก้ปัญหาเรื่องที่ของสถมหาสถานที่ 1 – 6 ได้ กล่าวคือ โพธิ์บัลลังก์ (ส1) หน้าบันพระวิหารทิศตะวันออก: ประทับนั่งหันหลังให้พระศรีมหาโพธิ์ (โพธิ์แกน A), อนิมิสเจดีย์ (ส2) พระยืนหลังพระวิหาร: เสด็จจากต้นพระศรีมหาโพธิ์ (โพธิ์แกน A) ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ แล้วหันกลับมาประทับยืนจ้องต้นพระศรีมหาโพธิ์ไม่กะพริบพระเนตร, รัตนจกกรมเจดีย์ (ส3) เส้นทางจกกรม: อยู่ระหว่างพระศรีมหาโพธิ์ (โพธิ์แกน A) กับอนิมิสเจดีย์, รัตนขรรเจดีย์ (ส4) บุชบกพระเสริมในพระวิหาร: อยู่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ์ (โพธิ์แกน B), อชปาลนิโครธ (ส5) ขุ่มฉัพพรรณรังสีพระสาณในพระอุโบสถ: อยู่ทิศตะวันออกของต้นพระศรีมหาโพธิ์ (ได้ทั้งโพธิ์แกน A และ แกนB), มุกลินท์ (ส6) หน้าบันพระวิหารทิศตะวันตก: อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของต้นพระศรีมหาโพธิ์ (โพธิ์แกน A) ส่วน ราชายตนะ (ส7) พระมหาสุภูเจดีย์: เนื่องจากตั้งอยู่ทางทิศใต้คนละแนวแกนจึงใช้เรื่องพระบรมสารีริกธาตุ หนึ่งสิ่งให้และบาตรเป็นสัญลักษณ์บอกความเป็นราชายตนะแทน รูปภาพที่ 5 ประกอบ การสร้างโพธิ์บัลลังก์ 2 จุด และตำแหน่งของรัตนจกกรมเจดีย์ของวัดปทุมวนารามนี้ เป็นลักษณะเดียวกับโพธิ์บัลลังก์และรัตนจกกรมเจดีย์ วิหารมหาโพธิ์ พุทธคยา ประเทศอินเดีย (เชษฐี ดึงสัญชลี, 2555)



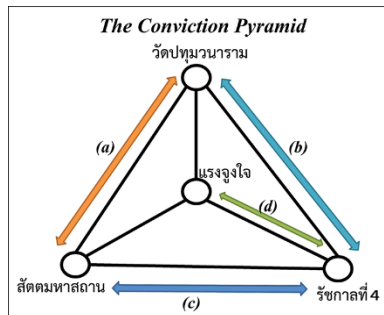
ภาพที่ 5 ผังสรุปสถมหาสถานทั้ง 7 ในวัดปทุมวนาราม และแนวแกนอ้างอิง A และ B
ที่มา : พัฒนาจากผังบริเวณเขตพุทธาวาสวัดปทุมวนารามฯ (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554)

ปัญหาที่พบในการวิจัยนี้คือ การบูรณะเปลี่ยนสีเชื่อมขุ่มแผงหลังพระสาณเป็นสีขาวประภัสสร ทำให้จินตภาพแห่งความเป็นสถมหาสถาน ตามแนวพระราชดำริของรัชกาลที่ 4 หล่นหายไป ซึ่งนักสืบสวนสถาปัตยกรรมรุ่นหลังที่มีทราบข้อมูลหรือเคยเห็น ว่าขุ่มแผงหลังเดิมเป็นอย่างไร ก็จะทำให้สืบสวนค้นหาหรือสร้างจินตภาพเกี่ยวกับสถมหาสถานที่ 5 ไม่ชัดเจนและที่สำคัญคือ เลื่อมฉัพพรรณรังสีเดิมของขุ่มแผงหลังนี้ เชื่อว่าเป็นชิ้นเดียวกับที่รัชกาลที่ 4 ทรงม้าพระที่นั่งเสด็จฯ มาติดพระรัศมีด้วยพระหัตถ์เอง ซึ่งนับว่าทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์อย่างยิ่ง ซึ่งหากมีกระบวนการสืบสวนทางสถาปัตยกรรมที่ครบถ้วนก่อนดำเนินการบูรณะก็จะทำ

ให้ได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการตัดสินใจ และเป็นการบูรณะอย่างรับผิดชอบเพื่ออนุรักษ์ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมนั้นให้ตรงตามแนวคิดเดิมของผู้สร้างได้

4.3 แรงจูงใจที่ทรงเลือกสถิตมหาสถานเป็นแนวคิดหนึ่งในการออกแบบวัดปทุมวนาราม

ผู้วิจัยประยุกต์วิธีการสืบสวนแรงจูงใจของอาชญากรในคดีวางยาพิษของเทรสเทรล (Trestrail, 2007) โดยใช้หลัก The Conviction Pyramid ในการวิเคราะห์แรงจูงใจ (ภาพที่ 6) พบว่า



ภาพที่ 6 ความสัมพันธ์ใน The Conviction Pyramid

(a) คือความสัมพันธ์ระหว่างสถิตมหาสถานกับวัดปทุมวนาราม ความสัมพันธ์ (a) มักเป็นจุดเริ่มต้นของการสืบสวน การวิจัยนี้พบว่าวัดปทุมวนารามมีสถิตมหาสถานทั้ง 7 อยู่จริง

(b) คือ ความสัมพันธ์ระหว่างวัดปทุมวนารามกับรัชกาลที่ 4 ได้ข้อสรุปว่า วัดปทุมวนารามเป็นพระอารามใหม่ที่สร้างคู่กับพระราชวังใหม่คือวังสระประทุมตามพระราชประสงค์ของพระองค์

(c) คือความสัมพันธ์ระหว่าง สถิตมหาสถานกับรัชกาลที่ 4 แน่นนอนว่าทรงมีความรู้แตกฉานในเรื่องสถิตมหาสถานเป็นอย่างดีว่าเป็นที่เสวยวิมุตติสุขขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

(d) รัชกาลที่ 4 กับแรงจูงใจ เมื่อวิเคราะห์เส้นเวลาเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้อง พบว่า

- พ.ศ. 2394 หลังเสด็จขึ้นครองราชย์ กลางปีทรงราชาภิเษกสมรสครั้งแรกกับสมเด็จพระนางโซมนัสวัฒนาวดี ซึ่งในปีต่อมา พ.ศ. 2395 ทรงพระประชมและสิ้นพระชนม์ขณะทรงพระครรภ์อยู่ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2555) ยังความโศกเศร้าแก่รัชกาลที่ 4

- พ.ศ. 2396 เดือนมกราคม ราชาภิเษกสมรสกับกรมสมเด็จพระเทพศิริน-ทรามาตย์และเดือนกันยายนปีเดียวกันทรงประสูติเจ้าฟ้าพระองค์แรก “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาฯ โปรดาฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีสมโภช แล้วพระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีจึงเข้าชื่อกันกราบทูลว่า ทุกวันนี้เจ้าฟ้าก็ไม่มีเหมือนแต่ก่อน ขอให้ยกขึ้นเป็นเจ้าฟ้าจะได้สมเอย่งอย่างแต่โบราณมา ได้ทรงทราบคำปรึกษากราบทูลดังนั้นแล้ว ก็พระราชทานพระนามว่า เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2555)

- พ.ศ. 2397 โปรดาฯ ให้สร้างวังใหม่ชื่อวังสระประทุม แวดล้อมด้วยสระบัวอันตระการ และสร้างวัดขึ้นใหม่ ณ ตำบลนั้น สำหรับเสด็จประพาสยามว่างจากพระราชกิจ

จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลาดังแต่ราชาภิเษกสมรสใหม่และเจ้าฟ้าพระองค์แรกในศตวรรษที่ประสูตินับเป็นช่วงเวลาแห่งความสุข ดังนั้นแก่นของแนวคิดคือ “ความสุข” การสร้างพระราชวัง สระอันสวยงาม และวัดทั้งหมดนี้คงมุ่งหมายเพื่อพระราชทานความสุขแด่พระอัครมเหสีและเจ้าฟ้าพระราชโอรสและพระองค์เองไว้เสด็จประพาส “สถานที่แห่งความสุข” ในเวลา

พระราชนิพนธ์เรื่องตำนานพระสาณัฏฐ์ เรียกสถานที่นี้ว่า “นิมิตฐาน นโมเร” แปลว่า ที่ลุ่มอันเป็นรมณีสถาน (พระจอมเกล้า, 2470) จากพระราชประวัติของพระองค์ที่ประจักษ์ว่าทรงมีพระอัจฉริยภาพเฉกเช่นปราชญ์ท่านหนึ่ง เมื่อสร้างวังและสระสำหรับเป็นรมณีสถานแห่งโลกิยสุขแล้ว ครั้นเมื่อสร้างวัดในสถานที่เดียวกันนี้ ก็ควรจะต้องเป็นวัดที่เป็นรมณีสถานแห่งความสุขด้วยเช่นกัน แต่ควรเป็นความสุขที่ไม่เกี่ยวกับโลกวิสัย ที่เรียกว่าโลกุตระสุข และที่สุดแห่งสถานที่โลกุตระสุขนั้นคงไม่มีแห่งใดเทียบเท่า “สัตตมหาสถาน” อันเป็นสถานที่แสวงวิมุติสุขคือสุขแห่งความหลุดพ้นของพระพุทธเจ้าเป็นแน่ ดังนั้นจึงอนุมานว่าแรงจูงใจที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกสัตตมหาสถานเป็นแนวคิดหนึ่งในการออกแบบวัดปทุมวนารามเพื่อสื่อถึงความสุขทางธรรมให้สอดคล้องกับพระราชวังและสระบัวที่ขุดใหม่ซึ่งสื่อถึงความสุขทางโลก

5. สรุปผลการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นครั้งแรกที่พบสัญลักษณ์แทนสัตตมหาสถานครบทั้ง 7 แห่งในวัดปทุมวนาราม เป็นการพิสูจน์สมมติฐานว่ารัชกาลที่ 4 ทรงแฝงแนวคิดสัตตมหาสถานเป็นแนวคิดหนึ่งในการออกแบบสถาปัตยกรรมในวัดปทุมวนาราม และพระอัจฉริยภาพของรัชกาลที่ 4 ในการแก้ปัญหาเรื่องทิศที่ไม่สอดคล้องกับตำแหน่งสัตตมหาสถาน โดยเพิ่มตำแหน่งโพธิบัลลังก์ 2 จุดอย่างแยบยลทำให้สัตตมหาสถานตั้งอยู่ในทิศที่ถูกต้อง โดยใช้ศาสนสถาน 4 แห่งที่ตั้งในแนวแกนตั้ง คือพระอุโบสถ พระมหาสุปเญติย์ พระวิหารและโพธิ์ระในการแสดงออกซึ่งคล้ายกับที่พบในวิหารมหาโพธิ์ พุทธคยา ประเทศอินเดีย แรงจูงใจที่ใช้แนวคิดสัตตมหาสถานในการออกแบบสร้างวัดคือเพื่อสื่อถึงวิมุติสุขคือความสุขทางธรรม ให้สอดคล้องกับพระราชวังและสระบัวที่ขุดใหม่ซึ่งสื่อถึงความสุขทางโลก

6. ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้เป็นการทดลองนำแนวทางการสืบสวนทางสถาปัตยกรรมมาใช้สืบสวนภูมิหลังและแนวคิดของผู้สร้างสถาปัตยกรรมไทย ซึ่งพบว่าความรู้ที่ได้จากการวิจัยนั้นนอกจากประโยชน์ในแง่การอนุรักษ์แล้ว ยังอาจเป็นประโยชน์ต่อวัดปทุมวนารามโดยตรงคือ พบจุดเด่นใหม่ของวัดปทุมวนาราม ซึ่งเดิมมีความได้เปรียบอยู่แล้วในเรื่องที่ตั้งอยู่ใจกลางย่านธุรกิจ หากสามารถนำเสนอสัตตมหาสถานทั้ง 7 ในรูปแบบที่เหมาะสมก็จะเป็นการนำพระพุทธศาสนาเข้าสู่ชุมชนผ่านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมได้ และสืบเนื่องจากผลการวิจัยนี้ยังพบเบาะแสบางอย่างที่เชื่อได้ว่าแนวคิดสัตตมหาสถานมิใช่แนวคิดเดียวที่รัชกาลที่ 4 ทรงใช้ในการออกแบบสร้างวัดปทุมวนาราม ดังนั้นจึงควรมีการสืบสวนและวิจัยเพิ่มเติมในครั้งต่อไป

7. เอกสารอ้างอิง

- คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน. (2554). *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสิริวัฒนภักดี.
- จิราวรรณ แสงเพชร. (2558). *วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินเป็นประธานในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน วันพฤหัสบดีที่ 5 พฤศจิกายน 2558*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2554). *วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). (2555). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-4*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา.
- ชาติรี ประกิตนทการ. (2558). *การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1*. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เชษฐา ดึงสัญลี. (2555). *สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนแสวงวิมุติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ. (2489). *เที่ยวเมืองพะม่า*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- ปรมาณูชิตชินโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ. (2552). *สมุดภาพพระปฐมสมโพธิกถา: วรรณคดีพระพุทธศาสนาพากย์ไทย คัมภีร์แสดงเรื่องราวของพระพุทธเจ้า*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.

- พระจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ. (2470). *ตำนานพระสยามวัดสระปทุม*. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร.
- ภัทรวรรณ พงศ์ศิลป์. (2549). *การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดปทุมวนาราม ราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร*. ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศานติ ภัคดีคำ, ชาดรี ประกิตนันทการ และพีระพัฒน์ สำราญ. (2552). *สถาปัตยกรรมวัดโพธิ์*. กรุงเทพฯ: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.
- สมคิด จิระทัศน์กุล. (2547). *รูปแบบพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- Travis C, McDonald. (1995). *Understanding Old Buildings: The Process of Architectural Investigation*. Washington: Department of the Interior, National Park Service.
- Trestrail, John Harris. (2007). *Criminal poisoning: investigational guide for law enforcement, toxicologists, forensic scientists, and attorneys*. New Jersey: Humana Press.